

İSLAM VE SİYASET ÜZERİNE DÜŞÜNCELER

Yard.Doç.Dr. A.Bülent ÜNAL

SOME THOUGHTS ON ISLAM AND POLITICS

In this article, it is discussed the "siyaset" (politics) from the Islamic perspective. In order to determine the real meaning of the word in Islamic Literature, we firstly tried to determine the meaning of it in different classical vocabularies such as Kâmûsu'l-Muhit, Lisanu'l-Arab etc. Then, we emphasised to show the differences and similarities between its vocabularic, political and symantic meanings. It is also examined the concept of "siyase" and its related concepts such as "hakimiye" (sovereignty) in the Quran and other classical Islamic literature. Moreover we discussed the political behavior of prophets and its consequences. The subject, placed in classical Kalam books generally, in chapter "imama". In the article, it is touched the Prophet Muhammed's view of politics, and the formation of the foundation of caliphate in the historical development process in the views of the Gazzali, Maverdi and Ebu Yusuf.

Siyaset kelimesi, Arapça (*sâse*) kökünden gelir. Kök anlamı itibariyle hayvanları, özellikle at veya davarları gütmek, idare etmek, görüp gözetmek, eğitmek, tımar etmek, ehlileştirmek demektir. Bu kök daha ziyade, at, deve, koyun gibi hayvanlar için kullanılmıştır. Daha sonraları mal ve mülkü gözetip tedbir etme, düzene koyma, başa geçme¹, idare etme anlamını kazanmıştır. Siyaset, hâkimiyetten ayrılır. Hakimiyeti siyasetin bir unsuru olarak görmek de mümkündür. Hakimiyet şekli ve hakimiyet anlayışına göre siyaset de şekillenmektedir. Arapça hakimiyet kelimesi kök anlamı itibariyle ata veya hayvana gem takmak, onu kontrol edilebilir hale getirmek demektir.² Hakimiyette, hakim olunan nesneye ıslah gayesiyle kendi isteği doğrultusunda

¹ el-Ahteri, Mustafa Şemsettin, *Ahteri Kebir*, İstanbul, 1302, 530.

² Firuzabadî, *el-Kâmûsü'l-Muhît*, Beyrut, Lubnan, Ts., 4/99; Zebidi, *Tacu'l-Arus*, Beyrut, Ts., 8/352.

yön vermek söz konusu iken, siyasette bu mezkur hakimiyete binaen mülk kavramıyla da paralel olarak, işi düzenlemek, kontrol etmek, işi olması gerektiği gibi hakkıyla yapmak, işi tedbir etmek, icra etmek anlamları mevcuttur.³ Ayrıca Arapça (*hakeme*) fiili asli haliyle tekil varlıklara hitab ederken (sâse) daha ziyade çoğul varlıkları dikkate almaktadır. Bu da siyasetin, hakimiyet semantik alanının bir kısmıyla tedahül halinde olduğunu göstermektedir. Ancak farklı ortamlarda her iki kavram da ihtiva ettikleri anlamlar itibariyle oldukça geniş birer alana yayılmaktadır.

Siyaset aslen bir nesneye bağlanma ve onun iyiliği ve iyileşmesi için özenle gayret gösterme, görüp gözetme manasına kullanılmış olup daha sonraları çobanlık yapılanların, yönetilenlerin işlerini muhafaza ile vali ve hakim olmak manasında kullanılır olmuştur. Bu mana üzere vali ve hâkime, (sâyis) ismi izafe edilmiştir.⁴ Atları tımar edip yetiştiren kimseye de (sâyis, seyis) denmesi bu benzerlikten ötürü olsa gerektir.

İnsan toplumsal bir varlıktır ve onun diğer insanlarla sosyal ilişkiler içinde bulunur olması, siyasetin bir ihtiyaç olarak belirmesine sebep olmuştur. Bunun bir arada yaşamanın doğurduğu bir zorunluluk olduğu da söylenebilir. İnsanlar yaratılış itibariyle birbirlerine denk olmadıklarından belli niteliklerde diğerlerinden üstün olanlar normal olarak, böyle olmayanların davranışlarını kendi istekleri doğrultusunda kontrol edebilmekte yani onların üzerinde egemenlik kurabilmektedirler. Bu sevk etme faaliyeti hayatın her boyutunda kendini göstermektedir. Ancak insanların birbirlerinin davranışlarını her kontrol etme faaliyetini *siyasi* olarak değerlendirmek yanlıştır.

Siyaset bilimcilerinin üzerinde ittifak ettikleri bir siyaset tarifi henüz mevcut değildir. Kapani'ye göre siyasetin mahiyetine dair tarifler iki grupta ele alınabilir. Birinci anlayışa göre siyaset, toplumdaki insanlar arasında bir çatışma ve mücadeledir. İnsanlar, yaratılışları, sosyal ve ekonomik durumları bakımından, düşünce çıkar ve temayülleri itibariyle farklıdırlar. Bu farklılıktan doğan çatışma, siyasetin temelini oluşturmaktadır. Mücadelenin ve çatışmanın hedefi de iktidarın ele geçirilmesidir.

³ Lane, E.W., *An Arabic English Lexicon*, Beyrut, 1980, 1/1465-1466; Asım Efendi, *el-Kâmûsü'l-Muhît Tercemesi*, İstanbul, 1225, 2/938-9

⁴ Asım Efendi, *Kâmûs*, 2/939.

İkinci anlayış tarzına göre siyaset, toplumda bütünlüğü sağlamak, özel menfaatların karşısında genel menfaatleri ve insanların ortak iyiliğini gerçekleştirmek içindir. Buna göre siyaset herkesin yararını gözeten bir toplum düzeni kurma çabasıdır.⁵

Birlikte yaşayabilmek için karşılıklı tahammül ve hoşgörü gereklidir. Toplumda herkesi memnun etmek mümkün değildir. Siyasetin de mümkün olan en çok insanı memnun etme gayretinde olması gereklidir. Bir anlamda siyaset, toplumun değişik kesimlerinin çıkarlarının dengelenmesi sanatıdır. Siyasete, sahip olunan hakimiyet anlayışı yön verir veya siyaset, sahip olunan hakimiyet anlayışına göre şekillenir, ona göre farklı görünüm sergiler. Bu manada siyaset, hakimiyet şeklinin bir göstergesi, uzantısı olarak da görülebilir.

Siyasetçi günlük maslahatlar yanında uzun vadeli maslahatları da gözetir. Genel anlamda elde edilecek bir büyük çaplı faydayı celb edebilmek için küçük çapta bazı kötülükler yapılabilmektedir.

Bazı peygamberlerin Kur'an'da zikredilen ilk bakışta hatalı görünen fiilleri, umumiyetle gûnahtan ziyade *zelle* olarak isimlendirile gelmiştir. Ayak sürçmesi, kayması anlamına gelen *zelle* dini hükümleri tebliğ etmelerinin dışında, unutma ve hata etmeleri şeklinde yorumlanmıştır.⁶ Ancak bunlardan bir takımının siyaset etme ve siyasi davranma olduğu gözlerden kaçmıştır. *Fetânet* sıfatını haiz olan Allah (c.c.) elçisi, kendisini ve misyonunu tehlikeye düşürebilecek durumlardan kolayca kurtulabilmek için veya hasımları üzerinde daha etkili tebliğ yapabilmek için siyasi davranmışlardır. Bu duruma en iyi örnek Kur'an'da Yusuf ve İbrahim kıssalarında yer alır. İbrahim kıssasında, Hz. İbrahim, üç farklı ortamda *yalan* söylediği izlenimini uyandıracak şeyler söylediği dile getirilmektedir.:

Babasına ve kavmine neye tapıyorsunuz? Demişti. Allah (c.c.)'tan başka uydurma tanrılar mı istiyorsunuz? Alemlerin rabbi hakkındaki zannınız nedir? (ki Ona böyle ortaklar koştunuz?)⁷ (İbrahim'in kavmi yıldızlara bakarak kehanette bulunurlardı. Bir bayram günü İbrahim'in kendileriyle

⁵ Münci Kapani, *Politika Bilimine Giriş*, Ankara, 1983, 1 vd.

⁶ Geniş bilgi için bkz. Mehmet Bulut, *Ehl-i Sünnet ve Şia'da İsmet İnancı*, İstanbul, 1991.

⁷ Saffat 37/85-87.

birlikte bayram yerine gelmesini söylediler. İbrahim:) Yıldızlara bir göz attı: *Ben hastayım*, dedi. Bunun üzerine arkalarını dönüp ondan kaçtılar.⁸

Yine Hz. İbrahim'in putları kırıp, baltayı büyük putun omzuna asması ve "*belki şu büyüğü yapmıştır*" demesi de zikredilebilir;

(İbrahim'i getirdiler), dediler ki: İbrahim tanrılarımıza sen mi yaptın bunu? "Hayır" dedi. (Büyük putu göstererek) "işte şu büyükleri yapmış, onlara sorun, eğer konuşurlarsa"⁹

İbrahim'in gayesi burada onları aldatmak değildir. Hakikati anlamaları için onlara çarpıcı şekilde yanlış yolda olduklarını anlatma gayretiyle bulunduğu bir yoldur.

Kütüb-i Sitte'nin büyük bölümünde Hz. İbrahim'in siyasi manevralarına bir başka örnek zikredilir. Hadiste genişçe yer verildiği üzere Hz.İbrahim zalim bir hükümdarın Sâre'nin kendi karısı olduğunu öğrendiğinde, kıskanarak onu öldürmesi ihtimalini düşünerek Sâre için "*kardeşim*", demiştir.¹⁰ Bir başka hadiste de Hz. İbrahim'in üç yalan söylediğini Hz.Peygamber'in zikrettiği nakledilir.¹¹ Bunlardan ikisi Kur'an'da da zikri geçen "*ben hastayım*" demesi ve "*belki büyükleri yapmıştır*" demesidir. Sonuncusu da Kur'an'da zikredilmeyip hadislerde geçen karısı Sâre için "*kardeşim*" demesidir. Peygamberin tebliğinin tehlikeye düşmesi endişesiyle bazı müfessirler hadisin ravisini yalancı saymayı peygamberi yalancı saymaya yeğ tutmuşlardır. Bu durumu en iyi Razi'nin şu cümleleri ifade eder:

Hz.İbrahim'in yalan söylediğini bildiren rivayetleri reddetmek daha doğrudur. Zira Peygambere yalan isnadından, raviye yalan isnadı evladır.¹²

Râzi her ne kadar hadisi bu şekilde hallettiği için sevinse de aynı kategoride ele alınabilecek -hadis değil-, iki Kur'an ayeti orta yerde durmaktadır. Bize göre bunlar Hz.İbrahim'in siyasi (*reel politik*) davranışlarıdır. Bunları, Kur'an'a göre meşru siyasetin sınırlarını belirleyen birer ayet olarak ele almalıyız.

⁸ Saffat 37/88-89.

⁹ Enbiya 21/62-63.

¹⁰ Buhari, *Enbiya*,8; *Nikah*, 12; Müslim, *Fedail*,154; Ebu Davud, *Talak*, 16; Tirmizi, *Tefsiru Sure 21*,3.

¹¹ Buhari, *Ahadisul'-enbiya*,8; Geniş bilgi için bkz Mehmet Bulut, *İsmet İnancı*, İstanbul, 1991.

¹² Razi, *Mefatihü'l-Gayb*, İstanbul, 1307, 6/164.

İbrahim'in, Sâre için *kardeşim*, demesini bir ölçüde *takiyye*'ye benzetmek mümkünse de, ayetlerde yer alan diğer iki hâdiseyi, insanların *çarpılmış şuur* düzeylerini yerine getirmek ve *şok uygulamak* için yaptığı, mantığa dayalı bir siyaset metodunun tezahürleri olarak görmek gerektir.

Hastayım demesi, içinde bulunduğu zaman ve şartların gelenekselleştirdiği, yıldızlardan hayatlarına yön vermek için istifade etme - buna belki *astroloji* demek de mümkündür- yöntemini uygulayarak daha büyük bir maslahata erişmek uğrunda takip ettiği siyasi bir stratejidir. Kaldı ki aynı siyasi stratejiyi bir başka peygamberin, Yusuf'un uyguladığını bize yine Kur'an haber vermektedir.

Bunun üzerine (Yusuf) kardeşinin yükünden önce ötekilerin yüklerini aramaya başladı. Sonra taşı kardeşinin yükünden çıkardı. İşte biz Yusuf'a böyle bir *tedbir* öğrettik. Yoksa kralın kanununa göre kardeşini alıkoyamayacaktı. Meğer Allah dilesin. Biz dilediğimizi derecelerle yükseltiriz. Her bilgi sahibinin üzerinde daha bir bilen vardır.¹³

Bunda da ilk bakışta birisine asılsız olarak suç izafe ederek o kimsenin halkın gözünden düşmesini sağlayabilecek, izzet-i nefsiyle, şeref ve haysiyetiyle oynama, hırsızlıkla itham etme hadisesiyle karşı karşıya kalıyoruz. Ancak hemen ardından olay olumlu bir neticeye bağlanıyor. Burada dikkatimizi çeken bir husus, kardeşinin yükü arasına bir eşya saklayıp onu hırsızlıkla itham ederek o zamanın kanunlarıyla hırsız kölesi olarak alıkoymayı Allah (c.c.), Yusuf'a bir tedbir olarak öğretmektedir. (*Kâde*) fiiliyle ifade edilen kelime tam anlamı karşılığında kullanıldığında birine, hile, tedbir, çıkar yol öğretmek demektir.¹⁴ Siyasi entrika ve manevra anlamını da bu bağlamda karşılamaktadır. Nitekim Kur'an'daki diğer *keyd* kökü kullanımlarında da aynı intibayı görmekteyiz. Bu açıdan yukarıda da zikredilen siyasi davranışlar, çoğunlukla Kur'an'da *keyd* köküyle ifade edilmiştir. Her ne kadar Kur'an'da *sâse* kökünün hiçbir kullanımını bulamıyorsak da *keyd* ile ifade edilen anlamların bir kısmı siyaset etme, siyasi davranış ya da *reel politik* manasını taşımaktadır. Kur'an'da bazı insanların davranışlarını nitelemekte kullanılan bu kök bazan aynı zamanda Allah (c.c.) için de kullanılmıştır. Hz. İbrahim putları kırıp da büyüklerinin boynuna baltayı asmadan önce *içinden* "andolsun ki siz dönüp gittikten sonra

¹³ Yusuf 12/76.

¹⁴ Asım Efendi, Kâmûs, 2/11.

putlarınıza bir tuzak kuracağım"¹⁵ demektedir. Gerçekleşen bu hadise de *keyd* köküyle (*le ekidenne*) ifade edilmiştir. Ayrıca Yusuf kıssasından bahseden ayetin sonunda Allah (c.c.)'ın öğretmesi sonucu Yusuf'un gerçekleştirdiği *keyd* sayesinde Yusuf'un derecelerle yükseltildiği belirtilmekte ve en son cümle konuyla oldukça da ilgili görünmektedir:

"Her bilgi sahibinin üstünde bir başka bilen vardır."

Bu cümleyi ayette verilen ana temadan ayırmak ve uzak tutmak mümkün değildir. Yapılan tedbir, uygulanan hileli çözüm bir bilgi, hüner ve beceri eseridir.¹⁶ Ayrıca Yusuf'un, yüküne sakladığı tası aramaya, kardeşi Bünyamin'den değil, diğerlerinden başlaması da onlara durumu sezdirmemek için uyguladığı bir başka *siyaset* olarak değerlendirilebilir. Burada dikkat çeken bir diğer *siyaset* de, ayete göre Melikin dinine yani şeriat veya ceza kanununa göre kardeşini alıkoyamadığı bir ortamdan kardeşlerine Yakub'un şeriatine göre kendi kendilerini yargılatma ve sonuçta alıkoyamak istediği kardeşi Bünyamin'i alıkoyabilmesidir.¹⁷ Yusuf 12/77'de aynı *siyasi* davranışın başka tezahürlerle devam ettiğini görmekteyiz:

(Yusuf'un kardeşleri) dediler ki: "(Bu) çaldıysa bundan önce kardeşi de çalmıştı." Yusuf, bunu içinde sakladı, onlara açmadı. (içinden) siz fena bir durumdasınız, Allah sizin anlattığının iç yüzünü çok iyi biliyor, dedi.¹⁸

¹⁵ Enbiya 21/57.

¹⁶ Bunu Yusuf'a ilham eden ve öğreten de Allah (c.c.)'tır. Bu sayede Yusuf, kardeşlerinin kendisine önceden kurmuş oldukları tuzaklar sonucu içine düştüğü, görünüşteki kötü durumdan sonuç olarak lehine bir netice ile çıkmıştır.

¹⁷ Kaynakların bildirdiğine göre o devirde Mısır ceza kanununda hırsızlığın cezası hırsız dövmek ve çaldığı malın iki katını ödettirmek idi. O kanuna göre Bünyamin'i tutuklayıp alıkoymak zulüm olurdu. Yusuf kanun dışı bir hareketi tecviz etmeyeceği için sanığı mahkemeye sevk edecekti. Ancak Mısır mahkemesi de yürürlükte olan kanun ile hüküm verecekti. Mısır kanunları arasında Yusuf'un kendi kardeşini kendisi için mal edinebilmesiyle ilgili bir madde yoktu. Bu durumdan Allah'ın Yusuf'a öğrettiği bir siyaset ile kurtulmak mümkündü. Yusuf bu şekilde kardeşlerinin hakemliğine müracaat etti. Diğer yandan kardeşlerine de sezdirmeyerek, onlara işine gelir şekilde cevap ve hüküm verdirdi. Böylece ülkenin kanunlarını çiğnemedi onların kendi ikrarlarıyla ilzam etti, gayri meşru bir iş de yapmamış oldu. Hem de babası Yakub'un şeriatinden bir hükmün uygulaması ile Mısır hukuk geleneğine canlı ve ameli bir örnek kazandırdı. Bu ayetle ve Yusuf kıssası ile ilgili olarak bkz. Elmalılı, Hak Dini, İstanbul, ts. 5/78 vd., 5/33 vd.

¹⁸ Yusuf 12/77.

Bildiği gerçeği gizleyerek açığa vurmaması, onun bu açıdan hakimiyeti onlara vermediğini, kontrolü elinde tuttuğunu göstermektedir. Kur'an'daki *keyd* kelimesinin kullanımında genel olarak, *hile*, *tuzak*, *tuzak kurma*, *aldatma*¹⁹, *çare*²⁰ anlamları mevcuttur.

Yine Kur'an terimlerinden *mekr* kelimesi ve kullanımı da *keyd* kelimesiyle benzerlik arz etmektedir. Allah (c.c.)'ın, kulun tasarladığı kötü maksatlı hile ve tuzakları karşılıksız bırakmadığı, Allah (c.c.)'ın da aynı veya benzer bir hile ile onları karşılayacağını bildiren epeyce sayıda ayet vardır. Ancak bunlardan, doğrudan *reel politik* anlamındaki “*siyaset etme*” çıkmamaktadır.

Kur'an, görünüş itibariyle aynı tarzda tezahür eden *siyaset etmeyi*, onu gerçekleştirenin niteliği ve niyetiyle bir bütün olarak neticesi ile birlikte değerlendirmektedir. Kötü niyetle ve bozgunculuk için yapıldığında aynı hadiseyi Kur'an münafıklık olarak değerlendirir;

(Münafıklar) inananlarla karşılaştıklarında “iman ettik” derler. Birbirleriyle baş başa kaldıkları vakit ise; Allah'ın size açtıklarını (Tevrat'taki bilgiler) rabbiniz katında sizin aleyhinize hüccet getirmeleri için mi onlara anlatıyorsunuz. Bunları düşünemiyor musunuz? derler.²¹

Bir gerçeklik, bir sebebe binaen ancak insanlardan gizlenebilmektedir.

Onlar bilmezler mi ki, gizlediklerini de açıkça yaptıklarını da Allah bilmektedir.²²

Her ne kadar bu ayette gizleyen kişi, Allah'ın kınamasına muhatap olsa da bu kınamaya gizlediği ya da açıkça yaptığı şey sebep olmaktadır. Yoksa bizzat gizlemek ya da izhar etmek bu kınamanın hedefi değildir. Allah'ın mutlak kudreti ve hakimiyetinden hiçbir varlığın kaçıp kurtulamayacağını ifade içindir.

Peygambere izafe edilen “*harp aldatmadır*”,²³ eski Arap deyişinde de bunlara benzer bir intibayı bulmak mümkündür.

¹⁹ Yusuf 12/5, 28; Enbiya 21/70; Saffât 37/98; Tur 52/42; Tarık 86/6,15; Ta-Ha 20/60, 64; Hacc 22/15; Al-i İmran 3/120; Tur 52/46; Fil 105/2; Yusuf 12/33, 34; A'raf 7/183, 195; Kalem 68/45; Enbiya 21/57.

²⁰ Hacc 22/15

²¹ Bakara 2/76.

²² Bakara 2/77.

Siyaset konusu, imamet bahsi olarak Kelâm kitaplarımıza da girmiştir. Kelâm kitaplarında imamet bahsi, belli bir dönemden itibaren itikadi konuların sonuncusu olarak ele alınmıştır. Özellikle Şia'nın zuhurundan ve siyasi söylemini itikadi bir tarzda ortaya attığından sonraki devirlere rastlayan bu kelam kitaplarında siyaset, umumiyetle itikadi bir konu olarak *hilafet* ve çoğunlukla da *imamet* bahsi olarak incelenmiştir. Bu durumu Gazzali eserinde İmamet bahsinin başında tespit eder:

Bununla beraber, inançla ilgili konuların daima imamet meselesiyle sona erdirilmesi bir gelenek halini aldığından, biz de bu geleneğe uymak zorunda kaldık.²⁴

Gazzali, itikada dair yazdığı eserinde imamete dair açtığı bölümde, imametın önemli konulardan olmadığını ve akılla da idrak edilebilecek *ma'kûlât* arasında yer almadığını ancak *fıkhiyyât'tan* sayılabileceğini belirterek sözlerine başlar.²⁵ Gazzali'ye göre siyasi düzen, içtimai düzenin hemen akabinde meydana gelir. Siyasetin temel gayesi *uhrevi saadeti* temin etmektir. Ancak Gazzali burada bir noktayı kaçırmaktadır. O da siyasetin sadece Müslümanlara mahsus olmadığı ve tüm insanlığın tabii bir ihtiyacı olduğudur. Siyaset, insanın, Müslüman oluşundan değil, insan oluşundan ve onun temel olarak birlikte yaşama ihtiyacından kaynaklanır. Haddi zatında siyaset İslâm olmayan toplumlarda da geçerli, yürürlükte olan bir sanattır.

Gazzali'ye göre insanın tek başına dinden ve cemiyetten uzak olarak maddi ve manevi saadeti temin edebilmesi mümkün değildir.²⁶ Gazzali, insanların isyana ve haksızlığa eğilimli olarak yaratıldıklarını, hilkatleri icabı haksız davranışlarda bulunabileceklerine işaret eder. Ona göre saadetli bir toplum için *hakkaniyet ve adaleti* icra ve infaz eden üstün bir otoritenin bulunması şarttır. *Bu da devlettir*. Sosyal düzenin temini, raiyesini (halkını)

²³ Buhari, *Cihad* 157, (4/24); Müslim, *Cihad* 17, No:1739-40, (3/1361); Ebu Davud, *Cihad* 101, No: 2636 (3/99); Tirmizi, *Cihad* 5, No:1675 (4/193-4); İbn Mace, *Cihad* 28, No:2834, (2/946); el-Camiu's-Sağir, 1/156.

²⁴ Gazzali, *el-İktisad fi'l-İtikad*, Beyrut, 1969, 213.

²⁵ Gazzali, *el-İktisad*, 213 vd.

²⁶ Gazzali, *İhyau Ulumi'd-Din*, İstanbul, 1985, 3/9vd.; Harun Han Şirvani, *İslâm'da Siyasi Düşünce ve İdare*, Çev.Kemal Kuşçu, İstanbul, 1969, 178; Fahrettin Korkmaz, *Gazzali'de Devlet*, Ankara, 1995, 36.

basiretli (ileri görüşlü) ve etkili bir şekilde murakabe eden (kontrol edip gözeten) bir idarecinin mevcudiyetiyle mümkündür. Gazzali'ye göre bu idarecinin büyüleyici bir siyasi ve idari maharete sahip olması gereklidir. Haddizatında ona göre siyaset aynı zamanda bir sanattır ve diğer sanatların en asili ve şerefliisidir. Menşesinde başka hiçbir sanatın aramadığı bir takım *olgunluk ve kemalâtı* zaruri görür. Bu sanatın sanatkarı, diğer sanatları kendisine hizmet ettirir. Dünyanın düzeni bu siyaset bilgisi sayesinde olur. Ve bu sayede cemiyet sevgi saygı yardımlaşma ve birlik-beraberlik içinde olabilir.

Gazzali her ne kadar itikadi açıdan siyaseti, imameti ehemmiyetsiz addetmişse de, sosyal açıdan elzem görür. Zira ona göre siyaset dinden değildir; ancak din, siyasetle tamamlanabilir. Din asıldır, siyaset ise dini korur.²⁷ Gazzali her ne kadar kendi içinde tutarlı ve oldukça da köklü temellere dayanan yaklaşıma sahipse de bütün teorisini bir İslâm ülkesine göre kurmuştur. Devletin ve siyasetin bütün insanlığın bir kültür birikimi, ihtiyacı, mirası olduğunu göz ardı etmiştir.

Bazan nübüvvet bahsine mülhak olarak da ele alınan imamet, Hz.Peygamberin vefatının hemen ardından en önemli iş olarak telakki edilmesine dayandırılarak Müslümanlar için *vacip* sayılmaktadır. Ancak siyasetin ve yönetimin lüzumu, dini oluşundan ziyade tabii ve beşeridir. Nitekim *hilafet* müessesesinin tesisi de dini oluşundan ziyade dünyevi bir mahiyet taşımaktadır. İhtiyaca binaen insanların arasındaki sosyal düzeni tesis etmeye yönelik, zamana ve şartlara bağımlı çözümler olarak görmek gereklidir. Kur'an incelendiğinde *halife* lafzının çoğullarıyla birlikte kullanımının görüldüğü ayetler ile, müessese olarak teşekkül etmiş bulunan hilafetin bir ilişkisi olmadığı açıkça görülür.²⁸ Her ne kadar Hilafet'in kaynağı ve dayanağı Kur'an imiş gibi bir intiba var ise de, Kur'an'daki kullanımı itibariyle ele alındığında hilafet, *siyasi hakimiyet* anlamı taşımamaktadır. Daha ziyade Adem'in yani, insanlığın genel anlamda Allah'ın arzdaki halifesi

²⁷ Gazzali, *İktisadda Orta Yol*, çev.Kemal Işık, Ankara, 1971, 177.

²⁸ Kur'an'da Hilafet kavramının semantik incelemesi için bkz. A.Bülent Ünal, *Semantik Açısından Kur'an'da Hilafet Kavramı*, (basılmamış yüksek lisans tezi), İzmir, 1990.

oluşunu ifade etmek ve önceleri hükümranlık süren, ancak hal-i hazırda yerlerini sonrakilere bırakıp gidenlerin ardından onların yerlerine halef olarak gelen nesiller, medeniyetler vb. için kullanılmıştır.²⁹ Kur'an'daki durumunun bu olmasına rağmen hilafet daha sonraki dönemlerde Şia'nın da etkisiyle olsa gerek, bir inanç esası olma vasfını kazanmıştır.

Kur'an'da kesin bir *nass* olmasa da Haricilerin dışında³⁰ hemen hemen bütün İslâm Mezhepleri imametin gereği hususunda ittifak etmişlerdir. İmamete tayin ve seçim hususunda farklı görüşler mevcuttur. Siyaset makamına gelecek olan kişinin ittifakla seçilmesi gerekli görülmüştür. Buna karşıt bir görüş, ki Şia'nın savunduğu bir anlayıştır, imametin *nass ve tayin* ile olduğunu savunur.³¹ Sünni anlayışa göre Hz. Peygamber yerine bir halef bırakmamıştır. Bu işin çözümünü de ümmete havale etmiştir. Zamanımıza kadar süre gelmiş bulunan bu anlayış karşımıza şöyle bir tablo çizmektedir. İnsanlar bu işe ehil ve layık gördükleri birisini ittifakla kendilerine imam halife seçmek ve topyekün onun imametini tasdik edip biat etmek durumundadırlar.³² İlk devirde bu durum, Hz. Ebu Bekir'in seçiminde görünüşte tam bir ittifakla gerçekleşme imkanı bulmuştur. Ancak kısa bir süre sonra oluşan ayrılaşmalar, bunların kökeninin gizli muhalefet tarzında o devirde de mevcut olduğuna işaret etmektedir. Sakife'deki tartışmalar kaynaklarımızda genişçe anlatılmıştır ve uzun müzakereler sonucu, dinin ve ümmetin tehlikeye atılmaması için aceleyle ve oy birliğiyle seçim gerçekleşmiştir. Ancak şu da unutulmamalıdır ki, halife seçimi için de olsa, gerçek anlamda böyle bir ittifak mümkün değildir. Zira insanlar fertler itibarıyla münferit varlıklar olduklarından mekanik bir tarzda herkesin aynı şeyi aynı şekilde düşünmeleri neredeyse imkansız denecek kadar uzak bir ihtimaldir. Bu takdirde ittifak görünümü arz eden bir seçimde bazılarının muhalefet hislerini gizlemeleri ve başka zaman ve zeminlerde bunların bir şekilde tezahürü söz konusudur. Zira biat etmeyen isyan etmiş sayılmaktadır. Râşid halifeler döneminde ve sonrasında da her hangi bir şekilde meşru muhalefete imkan tanındığını söylemek mümkün değildir. Hz. Osman

²⁹ Bkz. Age.

³⁰ E.R. Fırlalı, *İbadiye'nin Doğuşu ve Görüşleri (doktora tezi)*, Ankara, 1983, 110,111.

³¹ Fırlalı, *Çağımızda İtikadi İslam Mezhepleri*, İstanbul, 1990, 118.

³² Cüveyni, *İrşad*, 410vd.; Gazzali, *İktisad*, 213 vd.; el-Eş'ari, *İbâne an usuli'd-diyane*, ys. 1975, 66vd.

dönemindeki iç isyanları, Hz.Ali döneminde ve sonraki iç savaşları bu açıdan değerlendirmek mümkündür.³³

Aynı tablo içinde halifenin birden fazla kişi olması da mümkün değildir. Halifeye tebaa biat ederek onun kendilerine olan vekaletini kabul etmelidir. Kabul etmeyen veya farklı bir anlayışa sahip olan, isyan etmiş sayılarak kendisine savaş açılır. Hz. Ebu Bekir'in *Ridde ehline* açtığı savaş da buna benzer bir mahiyet arz etmektedir. Allah (c.c.)'ı, elçisini inkar etmedikleri halde, zekatı inkar etmeyip, sadece onu halifeye vermeyi reddettikleri için hadise siyasi otoriteyi kabullenmemekten ibaret görünmektedir. Bizzat zekatın kendisini vermeyi değil, devlet otoritesine karşı gelme söz konusu olduğundan Hz.Ebu Bekir'in yapmış olduğu siyasi icraat son derece isabetlidir. Devlet hakimiyetini tesis etme gayesiyle böyle bir siyasi çaba olmasaydı devletin mevcudiyeti tehlikeye düşebilirdi. Onlar açısından ise yaptıkları İslâm'dan ayrılma değildi. Sadece Medine merkezli merkez iktidarına karşı kendi bağımsızlıklarını tekrar ele almaktaydılar. Burada gerçekleştirilen de bu otoriteye isyana karşı, güç kullanarak merkezi otoriteye tekrar boyun eğdirilmeleridir. Ancak buna *dinden dönme* ya da *eskiye dönme* anlamındaki *ridde* adının verilmiş olması oldukça ilginçtir.³⁴ Bunu belki de bu kelimenin daha sonra anlam değişmesine uğradığı şeklinde de anlamak mümkündür.

Birden fazla halife ve imama mahal olmayışı teamülü, muhtemelen halifenin Cuma namazlarını kıldırması konusuna da yansımıştır. Ülkelerin sınırlarının genişlemesi, farklı sınırlar içinde birden fazla Müslüman ülkesinin mevcudiyeti ihtimalinin hiç hesaba katılmadığı bir zamanda bu teamülün oluştuğu ortadadır. Bu konuda Kur'an'ın hiçbir olumsuz tavrı da yoktur. Kaldı ki hilafet, müesseseleşmesi ile ele alındığında kaynağını doğrudan Kur'an'dan bulmak mümkün değildir. İhtiyaca binaen ümmetin Hz. Peygamberden sonra icad ettiği siyasi bir müessesedir. Hz.Peygamberin, dini

³³ Böyle bir meşru muhalefet ihtiyacını Nevin, Hz.Peygamber'den Abbasilerin ikinci yüzyılına kadar ki dönem itibarıyla genişçe ele almıştır. Bkz. Nevin, *İslam Siyasi Düşüncesinde Muhalefet*, İst.1990; Ayrıca Wellhausen da ilk devir hadiselerini muhalefet ihtiyacının tezahürleri bakış açısıyla ele almıştır, bkz. Wellhausen, *İslâmiyet'in İlk Devrinde Dini-Siyasi Muhalefet Partileri*, Çev.Fikret Işıltan, Ankara, 1989.

³⁴ Ridde hadisesi hakkında geniş bilgi için bkz. Bahriye Üçok, *İslamdan Dönerler ve Yalancı Peygamberler*, Ankara, 1967.

tebliğ ve risalet görevinin dışında icra ettiği idari vazifesine vekil ve halef olma, bir başka ifadeyle, yönetim işlerinde halkın *vekili ve halefi* değildir.

Bakara 2/30'daki, "*halife*" kullanımı, insanlığın *Allah (c.c.)'in halifesi* oluşunu ifade eder. Burada *hilafet* tabiri topyekün insanoğlu için kullanılmıştır.³⁵ *Allah (c.c.)'in yerine iş yapma yetkisini* de Allah (c.c.) bu ayetle insanoğluna vermiştir. Elmalı, ayeti, "*Ben mutlaka yeryüzünde bir halife yapacağım, bir halife tayin edeceğim*" şeklinde tercüme ettikten sonra tefsirlerin özeti olarak şu açıklamayı yapar:

"Kendi irademden kudret ve sıfatımdan ona bazı salâhiyetler vereceğim, o bana izafeten, bana niyabeten mahlukatım üzerinde bir takım tasarrufata sahip olacak, benim namıma ahkâmımı icra ve tenfiz eyleyecek, o bu hususta asil olmayacak, kendi zatı ve şahsı namına bil-asâle icrây-ı ahkâm edecek değil, ancak benim bir nâibim, bir kalfam olacak, iradesiyle benim iradelerimi, benim emirlerimi, benim kanunlarımı tatbik memur bulunacak sonra onun arkasından gelenler ve ona halef olarak aynı vazifeyi icra edecek olanlar bulunacak".³⁶

Allah (c.c.), diğer mahlukatı insanın emrine vermiş, *ona musahhar kılmış*, ve *onu mükerrem kılmıştır*. Halifenin ayetteki manası bu olmalıdır. Yoksa ayette Allah (c.c.)'ın insanoğlunu bu kelime ile tavsif etmesinin hikmetini anlamak oldukça güçleşmektedir.

Halife kelimesi, Kur'an sonrasında kurulan halifelik müessesesiyle farklı bir anlam kazanmış olmakla birlikte, özellikle XVII. yüzyıldan itibaren daha farklı ve yoğun anlamlar yüklenmeye başlanmış bir kavramdır. O kadar yüklenmiştir ki günümüzde kavramın kökenini yeniden araştırma ihtiyacı hasıl olmuştur. Dinamik bir teoloji ihtiyacının doğduğu İslâm âleminde, batıdan bazı fikirler seçilerek adaptasyonlar yapılmıştır. Kimisi bu endişeyle Bakara 2/30'daki halifeyi, insan cinsinden sadece peygamberlere has kılma gayretini göstermiştir. Siyasi kudret yaratmanın bir yolu da bir kavramın muhtevasını boşaltıp, ona yeni anlamlar yüklemektir. Halife kelimesi de bu âkıbete uğrayan kavramlardandır.

Allah (c.c.), kainatı ona musahhar kılmış³⁷, ona bir egemenlik sahası açmıştır. Ancak insan Allah (c.c.)'ı temsilen *siyasi egemen* olma durumunda

³⁵ Ayrıca bkz. Hüseyin Atay, "*Allahın Halifesi: İnsan*", *AÜİFD*, 18/71.

³⁶ Elmalı, *Hak Dini*, 1/299.

³⁷ Zuhuf 43/12,13.

değildir. İnsanın iradesi Allah (c.c.)'ın iradesinin temsili vasıtası değildir. Ya da insanın egemenliği, Allah (c.c.)'ın egemenliğiyle aynı konumda ve düzeyde olmadığından bu temsil, söz konusu değildir. İnsanın halifeliği ise bu konudan ayrıdır. Ona teshir edilen arz ve kainata insanlığın bir *emanet* ölçüsü içinde hakim olup medeniyetler kurması, arzı ve kainatı Allah (c.c.)'ın rızası çerçevesinde kendi olumlu isteklerine boyun eğdirmesidir. Siyasi egemenlik ise daha çok, sosyal boyutu olan bir egemenliği ifade ettiğinden *insan-kainat*, ya da *insan-Allah* (c.c.) ilişkisinden ziyade, *insan-insan* ilişkilerini alakadar etmektedir. Bu anlama yaklaşan bir halife kullanımını Kur'an'da Hz. Davud'a hitab eden ayette görmek mümkündür.³⁸

Burada dinlerin ve bu arada İslâmiyet'in kuşatıcılık vasfını unutmamak gerekir. İnsanoğlunun yaptığı her eylemin Tanrı katında bir değeri vardır.³⁹ İnsanoğlunun toplum adına yaptıkları da bundan müstağni değildir. Kamu adına faaliyette bulunan, siyaset edenlerin şahsi çıkarlarını bir kenara bırakıp kamunun haklarını⁴⁰ ön planda tutmaları gerekir. Dinlerin getirdiği esaslar, insan hayatının bütün veçhelerine yön vermek durumundadır. Beşeri tabii bir hadiseye İslâmiyet'in karşı çıkması beklenemez. Burada bizi bağlayabilecek olan, bu konuda Kur'an'ın belli dayatıcı hükümlerinin olup olmadığıdır. Kur'an, imametın veya hilafetin gerekli olduğu ve imam seçilmesi hususunda dayatıcı olmuş mudur? Seçilmesi şart ise aynı anda birden fazla halife veya imam olabilir mi? Erkek veya kadın olması zaruri midir? Bu soruların olumlu cevapları mevcutsa dinin bizi burada sınırlayıcı bir durum arz etmesi beklenir. Aksi takdirde bu, Kur'an'ın bu konuda ümmeti, vaz ettiği temel prensiplerin bağlayıcılığı tahtında, icraatta serbest bırakmış olduğu anlamına gelir. Kur'an her ne kadar toplum için bir liderin mevcudiyetinin ve seçiminin zarureti, yönetim şekli hususunda doğrudan emirlere sahip değilse de, vakiayı tespit kabilinden bazı örnekler vermiyor da değildir;

Hz.Mûsa'dan sonraki bir dönemde İsrailoğullarının ileri gelenleri,

³⁸ Sad 38/26.

³⁹ Kur'an'da her kim zerre miktarı iyilik yaparsa onun, ve her kim de zerre miktarı kötülük yaparsa onun karşılığını göreceği zikredilir; Zilzal 99/7-8.

⁴⁰ İslam Hukuku terminolojisinde, kamu haklarıyla Allah'ın Haklarınının (*hukukullah*) birbiriyle eşdeğer olarak kullanılması ilgi çekicidir. Ganimetlerin taksimini bildiren ayette de kamu hakkı denebilecek olan devlet hazinesine kalacak miktar Allah ve Rasülü'nün hissesi olarak ifade edilmektedir.

peygamberlerine, kendilerine bir hükümdar (*melik*) göndermesini, onun önderliğinde Allah (c.c.) yolunda savaşmak istediklerini söylemişlerdir.⁴¹ Burada, *melik* gönderilmesi isteği, peygamber gönderilmesi için kullanılan (B.A'.S.) fiiliyle ifade edilmiştir. Hükümdarın *ilahi seçimle* gelmesini istemektedirler. Ancak bunu isteyen *mele'in* ayetlerin devamından anlaşıldığı kadarıyla cesur ve yiğit olmayan, kararsız, tembel bir kesimi canlandırdığı ve bu gibi durumlarda yukarıdan gönderilen bir hükümdarın işe yarayabileceği anlaşılmaktadır. Peygamberleri, bunun üzerine Allah (c.c.)'ın kendilerine Tâlût'u hükümdar (*melik*) gönderdiğini açıklamaktadır. İsrailoğullarının buna itirazı, kendilerinin mülke ondan daha layık oldukları şeklinde olmuştur. Zira onlara göre *melike geniş mal verilmiş olmalıdır*.⁴² Buradan, onlar için devlet oluşturma imkanı doğduğunu, ancak İsrail oğullarında bunu gerçekleştirecek iradenin ortaya çıkamadığını anlamak mümkündür. Mülk kavramının maldan farklı ve yönetimle ilgili olduğunu buradan çıkarmak da mümkündür. Halk, nebilerinden; dolayısıyla, Allah (c.c.)'tan, kendilerine onları başarıya, zafere ulaştıracak bir "*kurtarıcı*" istemiş, Allah (c.c.) da onlara "*ilim ve cism*" de, *bilgi ve maddi güçte* ileri bir kimsenin gerektiğini tavsiye mahiyetinde, hazır bir örnek olan Tâlût'u göndermiştir. Bilgi ve maddi gücün *hükümetteki* önemini burada görmekteyiz. Ayetin sonunda, *Allah (c.c.)'ın mülkünü dilediğine vereceği* belirtilmektedir. Bu da realiteye ve Kur'an'a oldukça uygundur. Zira hükümdar olabilecek vasıflarda denk pek çok insanın mevcudiyeti imkan dahilindedir. Bunlardan sadece biri, hükümdar olma durumundadır. "*Biri diğerine iş yaptırabilsin diye*"⁴³, Allah (c.c.), insanların bir kısmını, diğer bir kısmına *derecelerle ref etmişse* o zaman, mülkünü de en ehil olanlardan; hatta bazan olmayanlardan *dilediğine* vermesi tabiidir. Bakara 2/248'de de onun *mülkünün* alameti olarak Filistililer tarafından gasp edilmiş bulunan *ahid sandığının* geri iade edilmesinden söz edilmektedir. Nitekim Tâlût'un başa geçtiğini gören Filistililer; İsrailoğulları için önemi olan ahid sandığını geri göndermişlerdir. Bu da Tâlût'un gücünün ve mülkünün düşman tarafında korku uyandırmaya ve etkili olmaya başladığının bir göstergesi mahiyetindedir. "*Dâvud, Câlut'u öldürdü. Allah (c.c.) ona mülk ve hikmet verdi ve ona dilediğini öğretti.*"⁴⁴ Tâlût hadisesine

⁴¹ Bakara 2/246.

⁴² Bakara 2/247.

⁴³ Zuhuf 43/32.

⁴⁴ Bakara 2/251.

çok benzer bir tarzda Dâvud'a da mülk Allah (c.c.) tarafından verilmekte ve yine güç tezahürlerine ilaveten *hikmet* ve *ilim* bu *mülkte* etkili olmaktadır. Ancak daha önce de bahsi geçen kulun fiillerinin kendi iradesiyle vukuunda dahi Allah (c.c.)'ın fiili kapsamında incelendiği, dolayısıyla, mülkün, Dâvud ve Tâlût'a verilmesinde kendi gayretlerinin de dahli bulunma ihtimali vardır. Çünkü ayetin devamında; “Eğer Allah (c.c.) insanların bir kısmıyla diğerlerini savmasaydı dünya bozulurdu. Fakat Allah (c.c.) bütün âlemlere karşı lutufkardır.”⁴⁵ denmektedir. İnsanların bir kısmını, diğer bir kısmının fiiliyle Allah (c.c.), def’ etmektedir.

Kur’an’da *mülkün*, dünyevi hükümdarlığa ve nevilerine işaret ettiği pek çok ayet mevcuttur. Yusuf, Dâvud, Süleyman, Belkıs, Mûsa, Firavun, ... kıssalarındaki ince ayrıntılarda bir takım ipuçları bulmak mümkündür. Özellikle Süleyman kıssası, baştan sona krallık motifleriyle doludur. Hz.Süleyman, Allah (c.c.)’tan kendisine, kendinden sonra hiç kimseye nâsip olmayan bir mülk, hükümdarlık vermesini istemektedir. Bunun için de mağfiret dilemektedir.

Rabb'im, dedi, beni affet, bana benden sonra hiç kimseye nasip olmayan bir mülk (hükümdarlık) ver....⁴⁶

Ayetin öncesine göz atacak olursak bu duayı ederken Hz.Süleyman zaten taht sahibi bir kraldır. Dahasını istediği için af dileyerek, sahip olduğu mülkünün ve evsafının artırılmasını ve çok daha ileri düzeyde bir hükümdarlık verilmesini istemektedir. O sırada hal-i hazırda *mülkün* bir nişanesi olan bir *tahta* sahip olduğunu önceki ayetten anlamaktayız. Hemen akabinde ki ayetlerden de, bu özel evsafı hükümdarlığın boyutları hakkında ipuçları verilmektedir:

Biz rüzgarı ona boyun eğdirdik. Onun buyruğuyla onun istediği yere tatlı tatlı akıp giderdi. Ve şeytanları: her bina ustasını ve dalgıcı ve (kötülük yapmamaları için) zincirlerle birbirine bağlanmış başka (şeytan)ları (ona boyun eğdirdik).⁴⁷

Mülk kavramının sınırlarını Kur’an bu kıssayla çizmiştir. Rüzgarın, insanların, cin ve şeytanların, hayvanların ona *musahhar kılınmış* ve emrine

⁴⁵ Bakara 2/251.

⁴⁶ Sâd 38/35.

⁴⁷ Sâd 38/36-38.

verilmiş olması, onların dilini *bilmesi*; bu ifadeleri temsili ifadeler olarak alsak dahi büyük bir hükümdarlık alanını dile getirmektedir. Bu hükümdarlık “*mülk*” kavramının yoğunluğuna da ileri derecede sahiptir. Süleyman’ın saltanati *monarşik* görünse de, çevresinde, danışacağı, fikir alışverişinde bulunacağı kimselerin varlığını ayetlerde görmekteyiz. Aynı durumu, kendi tanrılığını iddia eden ve “*Mısır’ın mülkü benim değil mi?*”, diyen Firavun vakasında veya ülkesine *melikelik* yapan Belkıs için de söylemek mümkündür. Ayetlerden bu sayılanların hepsinin de bir *mele’e*, danışmanlara sahip olduğu anlaşılmaktadır. Bu da bize *mülk* kavramının da, *adalet veya zulüm* konusunda nötr bir kavram olduğunu göstermektedir.

Hz. Süleyman’ın babası Hz. Dâvud’a da Allah (c.c.) daha önce geçtiği üzere *Mülkü* vermiştir. *Verme* kavramı Kur’an’da bu ve benzeri ayetlerde *teokrasiye* işaret olarak alınmamalıdır. Yetki, Allah (c.c.)’tan kuluna *vehbi* olarak geçmemektedir. Kur’an’ın genel üslubu içinde insana, rızık, hayat, evlât, mal ve mülk ve her şey Allah (c.c.) tarafından verilmekte, bahşedilmektedir. Bu kavram, bu açıdan ontolojik bir mahiyettedir. Bu anlamda sözgelimi, Fir’avn’a mülkü veren de Allah’tır. Nitekim Hüdhüd’ün Hz. Süleyman’a getirdiği haberde de *onlara meliklik yapan ve kendisine her şey verilmiş, büyük bir tahtı bulunan bir kadın bulduğunu* söylemektedir.⁴⁸ İki ayet sonra Hüdhüd, Allah (c.c.)’ın birliğini zikrederek, O’nun büyük tahtın (Arşın) sahibi olduğunu belirtmesi dikkat çekicidir. Dünyevi hükümdarlıkların, Allah (c.c.)’ın mutlak hükümdarlığına oranla ne kadar fâni ve önemsiz olduğunu vurgulamak için söylenmiş olması muhtemeldir. Neml suresinde geçen bu pasajın devamında *mülk, iktidar* ve yönetimle ilgili epeyce kavram bir arada geçmektedir.

Hz. Süleyman’ın emriyle Hüdhüd onun mektubunu Sebe’ melikesine ulaştırmış ve akabinde *melike, danışmanlarına* (mele’) danışmaktadır;

“Ey ileri gelenler, bana çok önemli bir mektup bırakıldı, Süleyman’dandır, Rahman ve Rahim Allah (c.c.)’ın adıyla, bana karşı büyüklük taslamayın ve teslim olarak gelin, diye yazıyor”⁴⁹

Ey ileri gelenler, dedi, bu işimde bana bir fikir verin, ben siz olmadıkça hiçbir işi kesip atmam. Dediler ki: “Biz güçlüyüz yaman savaşçılarız, ama emir senindir. Bak, ne buyurursan öyle yaparız.” Dedi: “Hükümdarlar bir

⁴⁸ Neml 27/23.

⁴⁹ Neml 27/29-31.

ülkeye girdiler mi, orayı bozarlar, halkının şerefliilerini alçaltırlar. (Evet) böyle yaparlar.”⁵⁰

Melikenin 27/32'deki sözü, tam anlamıyla bir *şûrâ* faaliyetini gözler önüne sermektedir. Onların fikrini sormakta ve onların fikri olmadan hiçbir işi kesip atmıyacağını söylemektedir. Onlar buna cevaben, her ne kadar güçlü olsalar da, yetki ve hâkimiyetin (son karar) kendisine ait olduğunu teyit etmektedirler.

Melike ve mele'i, her iki taraf da, belli bir sınırdaki birbirlerine karşılıklı saygı göstermekte ve kendi başlarına buyruk iş yapma, yönetme gayretine girişmemektedirler. Her ne kadar, bir sonraki ayette meliklerle ilgili olumsuz kanaatini belirtse de *melike*, kendisi, maiyetine danışmadan bir iş yapmayan; emrindekilerin de, *nihai karar yetkisini* kendisine bıraktıkları bir hükümdar tipi canlandırmaktadır. Yöneticinin erkek olmamasının, ne melikenin tebaası ne de Hz.Süleyman ve maiyeti tarafından yadırganmaması da dikkate değer bir durumdur. *Kadın bir yönetici* fikrinin, Kur'an'ın kendisine ilk defa indiği Arap toplumu tarafından pek de yadırgandığı söylenemez. Hem Kur'an bunu bir vakıa olarak zikretmekte, hem de Hz. Peygamber'in sahabe bu konuda bir itirazda bulunmamaktadırlar. Her ne kadar Hz.Peygamber, risaleti ve devlet başkanlığı döneminde kadın bir idareci, kumandan tayin etmediyse de, bunun imkansız ve gayri şer'i olduğu anlamına gelmemesi gerekir. Bu durum, Sebe' Melikesi için olduğu gibi, o devirde içinde bulunulan şartların birer gereği olarak değerlendirilebilir. İlk dönemlerde Cuma İmamı ile halifenin özdeş kabul edilmesinin de bu teamülde etkisinin olmuş olabileceği düşünülebilir. Ancak belki de istisnai bir durum olarak Peygamberin vefatından çok kısa bir dönem sonra Cemal'de Hz.Ayşe, ordusunun başında, Hz. Ali ve ordusuyla savaşmıştır.

Kıssanın devamında mülûk için melikenin belirttiği kanaati, hayli önem taşımaktadır. Melikenin, çoğul formda kullandığı *melikler* için belirttiği umumi intiba, onların bir yere girdiklerinde, orayı ifsad edip, halkının şerefliilerini alçaltmalarındadır. Burada geçen kavramlar, yöneten ve yönetilen ilişkisi açısından dikkatimizi celbetmektedir.

Yine Neml 27/37'de Hz.Süleyman, Belkıs'tan hediyesiyle gelen elçisine; dönerek onlara; asla karşı koyamayacakları ordularla gelip onları hor ve hakir

⁵⁰ Neml 27/32-34.

bir vaziyette oradan sürüp çıkaracağını söylemesini istemektedir. Hz.Süleyman burada muhatap olarak sadece **Belkıs**'ı değil, onu ve beraberindekileri, ileri gelenleri almaktadır. Bu da Süleyman'ın, o ülkenin nasıl yönetildiğini bildiğini bize göstermektedir. Ayrıca her ne kadar birinci tekil şahıs olarak meal verdiğimizde ayette kullanılan zamirler *nefs-i mütekellim me'a'l-gayr* zamirleridir. Kullanılan kelimelerde siyasi hâkimiyet motiflerini bulmak mümkündür; *Ordularla gelmek, onları hor ve hakir vaziyette sürüp çıkarmak*, hâkimiyet anlayışının siyasi tezahürleridir. Belkıs'ın ülkesine siyasi hâkimiyetinin bir alameti olan büyük tahtının Hz. Süleyman'a getirilmesinin de ayrı bir manası vardır. Ayrıca bu tahtın getirilmesi hadisesinde de dikkatimizi çeken husus, Hz. Süleyman'a musahhar kılınan cin ve şeytanların güç ve yetkilerinin de ötesinde bulunan "*yanında Kitaptan bir ilim bulunan bir kimse*", bir insan tarafından en etkili ve hızlı şekilde maddeye hâkimiyetin gerçekleştirilmesidir. Burada *ilmin* hâkimiyette önemli bir unsur oluşu da vurgulanmaktadır.

Hz. Yusuf'a da mülkten verildiğine göre onun idari bir mevkie, vezirliğe, *iktidara* geldiği anlaşılmaktadır.⁵¹ Ayrıca bu iktidara gelişini sağlayan en önemli faktör, onun *te'vil-i ehâdisi (olay ve sözleri yorumlamayı) bilmesidir*; ilmidir;

Ana-babasını tahtın üstüne çıkardı ve hepsi onun için secdeye kapandılar.⁵² (Yusuf:) Babacığım, dedi, işte bu önceden gördüğüm rüyanın yorumudur. Rabbim onu gerçek yaptı, bana iyilik etti. Zira şeytan benimle kardeşlerim arasına fitne soktuktan sonra, O beni zindandan çıkardı. Sizi de çölden getirdi. Gerçekten Rabbim dilediği şeyi çok ince düzenler... Rabbim Sen bana bir parça *Mülk* verdin ve bana *düşlerin yorumunu öğrettin*. Ey göklerin ve yerin yaratıcısı. Dünyada da ahirette de benim Veli'm sensin...⁵³

Kur'an'da belirli bir devlet şekli önerilmemiştir. Ancak, geçen örnekler tarihte fonksiyon icra etmiş bulunan yönetim şekillerini tespitten ibaret kalmıştır. Bununla birlikte Kur'an'da Allah (c.c.), yönetim şeklini belirtmeden, *adaletle, hak ile, hevaya uymayarak, zulmetmeyerek, işi ehline*

⁵¹ Allah (c.c.) (c.c.)'ın kendisini *temkin* ettiğini ifade eden ayetler, daha önce zikredilmişti. Hz.Yusuf'a verilen mülkü anlamamızda *mekn* kavramı yardım etmektedir. Ancak mülk mekn'den daha umumi bir hükümranlığı bize anlatmaktadır.

⁵² Buradaki secdeye kapanma, o devir gelenekleri uyarınca saygı duruşu, saygı ifadesi için secdeye kapanma olarak anlaşılmalıdır. Tapınma anlamında değildir.

⁵³ Yusuf 12/100-101.

vererek, *istişare ile* yönetilmesi gerektiğini tekrar tekrar vurgulamıştır. Şurâ'ya çok önem veren Kur'an, aynı isimli başlı başına bir sûreye de sahiptir. Kur'an'da bunun ötesi, artık insanların insiyatiline bırakılmıştır. Kur'an siyasetin nasıl olması ve siyasetçinin nasıl davranması gerektiğini, hangi ölçülere göre siyaset edileceğini belirlemiştir. Bunlar da baştan sona Kur'an'ın her ayetine sinmiş bulunan *adalet ve hakkaniyet* prensipleridir. Sad 38/26'da Davud'a insanlar arasında hakk ile hükmetmesini, hükümranlıkta bulunmasını emreden Allah (c.c.), kanunsuz, kuralsız, rastgele icraatlardan da sakınmasını, aksi takdirde bu icraatların onu doğru yoldan saptıracağını bildirmektedir. Kur'an icra organının faaliyet alanının belli ölçüler içinde olmasını istemektedir. Buna göre Kur'an zımnen hukuk devletini öngörmektedir. Hukuk devletinde devlet faaliyetleri hukuki kaidelere tâbîdir. Keyfi davranmak söz konusu değildir. Yani Kur'an'a göre aslen savunulan, *hukukun üstünlüğüdür*.⁵⁴ Hz. Peygamberin vefatını müteakip teşekkül etmiş bulunan tarihi hilafet müessesesindeki teamülleri bir kenara bırakacak olursak, Kur'an'da insanların kendilerini yönetecek bir imam seçmeleri, bu imamın sayısı, cinsiyeti vb. konusunda hiçbir şey bulmak mümkün değildir. Her ne kadar Sakife'de her iki taraftan birer emir seçilerek yönetim düzeni kurulması teklif edilmişse de buna kendi aralarında, böyle bir teklifin kendi davalarında ilk zaafları olacağı düşüncesiyle karşı çıkılmıştır.⁵⁵ Ancak böyle bir şeyin teklif edilebilmesi bile bunun teknik açıdan o günün şartları açısından mümkün olduğunu ifade eder. Kaldı ki Sakife'de böyle bir şeyin muhaliği üzerinde kimse bir cünle sarf etmediği gibi bunun dinen veya inanç bakımından sakıncası üzerinde duran da olmamıştır. Konu ne dinî, ne de inançla ilgili görülmüştür.⁵⁶

Müesses hilafetin şartları arasında yer alan *Kureyşlilik*, baştan beri neredeyse bir inanç esası olarak kabul görmüştür. Bu durum, öncelikle Şia'da belirlemiştir.(aç)⁵⁷ Hz.Peygamber'in vefatından sonra, yerine damadı

⁵⁴ Geniş bilgi için bkz. A.Bülent Ünal, *İlk Devir İslâm Düşüncesinde Hakimiyet Kavramı ve Tezahürleri*, (basılmamış doktora tezi), İzmir, 1997.

⁵⁵ Taberi, Tarih, 1/1837-8; Fığlalı, *İbadiye'nin Doğuşu*, 28.

⁵⁶ Ancak İmamı'l-Harameyn Cüveyni, iki imam için imamet akd edilmesinin alimlerce men edildiğini söyler. Cüveyni, *Kitabu'l-İrşad*, th.Muhammed Yusuf Musa, Ali Abdulmunim Abdulhamid, Mısır, 1950, 425.

⁵⁷ Geniş bilgi için bkz. M.S.Hatiboğlu, "*İslam'da ilk Siyasi Kavmiyetçilik Hilafetin Kureyşliliği*", *AÜİFDergisi*, Ankara, 1978, 23/121-213

Hız.Ali'nin geçmesini isteyen ilk senelerin sınırlı taraftarlarını, sonraki dönemlerde bu arzuyu bir inanç esası haline getiren zümreler takip etmiştir.

Şûra üzerinde duran, *ulu'l-emr'e itaati* tavsiye eden Kur'an, tabii bir vakıa ve sosyal olgu olarak siyaset ve idarenin gereğini kabullenmiş, bu siyasetin mevcut ve halihazırdaki şekli yapısına müdahalede bulunmadan onun temel ve öz niteliklerini iyileştirme yolunda prensipler vazetmiştir.

Hız.Peygamberin davranışları incelendiğinde bir devlet adamı niteliğinin yanında, belki de ağırlıklı olarak İslam'ı tebliğ ve tavsiye etmesi öne çıkmaktadır. Bu dünyadan giderken kendisi bir vasiyette bulunmadığı gibi yerine bir halef bırakmamıştır. Ancak bıraktığı bir halef varsa o da ümmettir. Hız.Peygamber o devirdeki etrafta bulunan ülkelerin imparatorlukların yönetim şekilleri ve başa geçiş şekilleri üzerinde de durmamıştır. Tebliğ vazifesini yerine getirme tarzında hareket etmiş, bu vazifeyi yerine getirirken de siyasi ifadeler kullanmamıştır. Bırakın ülke siyasetini, kendisine Mekke müşrikleri tarafından kozmolojik ve evrensel siyaset teklif edilse bile⁵⁸ tebliğ görevinden geri durmayacağını ifade etmiştir.

Hız. Peygamber'in kendilerine bir peygamber olarak gönderildiği toplumdaki siyasi ve idari davranışları, eski Arap toplumunun teamüllerinin Kur'an boyasıyla boyanmış hali imiş gibi görünse de Peygamberin vahyin rehberliğinde bunlardan bazılarını *iptal* bazılarını *ibka*, bazılarını da *islah* ettiğini, onun kişiliğinin devrimci vasfını da hesaba katarak görmek lazımdır. Peygamberin risâlet görevinin yanında aynı zamanda bir idareci olduğu bilinmektedir. Ancak dışarıdan, kılık kıyafeti ve yaşayışı itibariyle reayasının herhangi bir ferdinden ayırt edilemediği anlatıla gelmiştir. Yaşayışının ve dış görünümünün herhangi bir hükümdarınki gibi olmayışı, kavmini, raiyyesini *sâyis* kelimesinin asli manasına yakışır anlamda görüp gözetme gayreti içinde oluşu, ki bunu *Râşid* halifelerde de aynı tarzda görmekteyiz, onlardan kendini sorumlu tutması, yaptığı savaşlarda her iki taraftan çok az kimsenin ölmüş olması, onun siyaset anlayışının birer tezahürüdür.⁵⁹ *Meşveret* esasının her ortamda gündeme getirilmesi, icraatların halka mal edilmesi demektir. Bu da iktidarın temelinin halka dayandırılması anlamına gelir.

⁵⁸ Tebliğinin ilk yıllarında bu davadan vaz geçirmek için kendisine hükümdarlık, mal mülk servet teklif edilmişti. Onun cevabı ise, bir eline ayı bir eline dünyayı verseler dahi bundan vazgeçmeyeceği şeklindeydi.

⁵⁹ Ayrıca bkz. Avni İlhan, "Hız.Peygamber'in İdare Anlayışı".

Kur'an'a göre herhangi bir idare şekli tercih edilmiş değildir. Kur'an'daki örnekler ise vakayı tespit cihetindedir. Önemli olan, yönetim tarzı ne olursa olsun halkın refahının ve adaletin sağlanması, zulmün önlenmesi, hakka göre, hak ölçüsünde, hakkaniyetle yönetimin gerçekleştirilmesidir. Ayrıntılar zaman ve mekan şartlarına göre Müslümanlar tarafından çözümlenecektir. Bu da siyasi sürecin son derece dinamik olan yapısına uygun bir mahiyet arz etmektedir. Ancak Kur'an'ın, özellikle şûra prensibi muvacehesinde halk egemenliğinden ve demokrasiden yana yapısını da göz ardı etmek mümkün değildir. *Ümmetin dalalet üzere ittifak edemeyeceğini*⁶⁰ bildiren Hz. Peygamber, aslında çoğunluğun yanlış karar veremeyeceğini ve *halk egemenliğinin* önemini zımnen vurgulamaktadır. Bunu fizik bir prensip değil halka ve kararlarına güvenme olarak almak daha doğrudur.

İmamet gerekliliği hususunu İbn Haldun *icmaya* bağlamaktadır.⁶¹ Ancak bunu edille-i erbaa'ya dayandırmasına gerek yoktur. Zira İslâm'ın, insanlar için yarar sağlayan ve gerekli olan hiç bir müesseseye olumsuz bakması beklenmez. Umumiyetle Ehl-i Sünnet, imamete geçecek şahsın seçim ve ittifakla seçilmesi gereği üzerinde hemfikirdir. Seçme işini de (*ehl-i hall ve'l-akd*) gerçekleştirir. Bugün bunu *seçmen* olarak yorumlayabiliriz. *Tayin* ve *nass* söz konusu değildir. İlk devirde bu şekilde teessüs eden hilafet müessesesi demokratik bir manzara arz etmekte ve o dönemin ihtiyacını gidermektedir. Ancak daha sonraki devirlerde Müslümanların dünyanın her bir yanına yerleşmeleri, Müslüman memleketlerinin yayıldığı coğrafyanın çeşitliliği ve genişlemesinin de etkisiyle merkezi bir yönetimin devamı söz konusu edilemez gibi görünmektedir. Bu durum belki de Hz. Ömer'den itibaren kendisini hissettirmeye başlamış olsa gerektir. Râşit halifelerin, özellikle ilk ikisinin dirayetli ve liyakatli idareleri pek çok toplumsal sıkıntıya engel olmuşa benzemektedir. Bilindiği gibi Hz. Osman ile başlayan bazı sosyal hareketlenmeler, Hz. Ali'nin hilafetinde iyice patlak vermiş ve durumu devam edip giden iç savaflara sürüklemiştir.

Kadı Ebu Yusuf, idare ve yönetimle ilgili tavsiyelerinde Halife Harun Reşid'e adalet ve hakkaniyetin bu işin özü olduğunu vurgulamaktadır. İdarecinin bu işe girmekle çok büyük bir mesuliyet yüklendiğini oldukça etkili

⁶⁰ Ebu Davud, *Sünen, Fiten 1* (hd.no:4253), 4/452.

⁶¹ İbn Haldun, *Mukaddime*, 167 vd.

ifadelerle anlatırken kendi siyaset anlayışını da öz bir şekilde ortaya koymaktadır. Kaldı *ki emanetlerin ehline verilmesini* isteyen Kuran ayeti⁶² de bu mesuliyete işaret etmektedir.

Ey Müminlerin Emiri! Şükürler olsun Allah (c.c.)'a ki, sana büyük bir vazife verdi. O öyle bir vazife ki sevabı sevapların en büyüğü, cezası da cezaların en büyüğüdür. Allah (c.c.) seni bu ümmetin işlerine memur etti. Bu vazifenin başına geçtikten sonra artık sen, Allah (c.c.)'ın kendilerine çoban tayin edip idarelerini sana emanet ettiği ve o güdülenler sebebiyle imtihana çektiği ve seni kendilerine hakim tayin ettiği pek çok insanlar için binalar yaparak, tesisler kurarak, adaleti icra ederek gece ve gündüzlerini tüketmeye başladı. Bina adalet ve hakkaniyet harcından mahrum temeller üzerine kurulduğu vakit, Allah (c.c.) o binanın temellerini bozar, yapanların ve yapılmasına yardım edenlerin üzerine yıkar. Bu sebeple bu ümmetin ve reayanın işlerinden Allah (c.c.)'ın sana tevdi ettiği vazifeleri ihmal edip hakların zayi olmasına sebep olma!⁶³

Ebu Yusuf'a göre siyasetin amacı halkın refahının sağlanmasıdır. Siyaset ne kadar hak doğrultusunda yapılırsa yönetilenlerin de o ölçüde hakkaniyete riayetleri söz konusudur;

Şüphesiz çobanların efendilerine hesap verdikleri gibi insan yöneticileri de Rablarına hesap verirler. O hâlde günün bir saatinde de olsa Allah (c.c.)'ın sana yüklediği vazifelerde hakkı sahibine ver, adaleti icra et. Zira kıyamet günü Allah (c.c.) katında en mesut çoban (idareci) idare ettiklerini en fazla mesud eden çobandır. Binaenaleyh sen kendin haktan ayrılma, aksi halde güttüğün kimseler doğruluktan ayrılırlar. Heva ile nefse tabi olarak emir vermek ve öfke ile iş yapmaktan sakın.⁶⁴

İslâm'da hilafet ve devlet hukuku olarak kaleme alınan Ahkamu's-Sultaniyye'de Maverdi, konuyu geniş ve selahiyetli bir tarzda ele almıştır. Hilafet, vezaret, valiler, harp komutanlığı, iç isyanlar, adalet işleri, mezalim mahkemeleri, nakiplik, namaz, hac, vergi, zekat işleri, cizye harac, fey', ganimetler, divanlar ve bunun gibi konuları oldukça detaylı olarak ele almıştır. Siyaset ile ilgili temel görüşlerini ilk bölümlerde verir.

Maverdi, halife için pek çok yüksek vasıf öngörür. Halifenin kötü yönetimi ve dalaleti sebebiyle mevkiini kaybedeceğini de söylemiştir. Onun

⁶² Nisa 4/58.

⁶³ Kadı Ebu Yusuf, *Kitabu'l-Harac*, çev.Ali Özek, İstanbul, 1970, 27vd.

⁶⁴ Kadı Ebu Yusuf, *Kitabu'l-Harac*, 28.

meşru muhalefete de bir zemin oluşturabilecek olan bu görüşü son derece muğlak kalmıştır. Görevden uzaklaştırmanın nasıl yapılacağına dair bir ipucu vermemektedir. Halife teorik olarak görevden alınabilir, ama bunun hukuki bir yolunun mevcut olmadığı anlaşılmaktadır. Haddi zatında Hz. Osman, aleyhinde faaliyetlerin başladığı, hilafetinin ikinci altı yıllık döneminde kendisine açıkça yapılan görevi bırakma tekliflerine “Allah (c.c.)’ın giydirdiği hilafet hil’atini kendisinin çıkarmaya yetkisinin olmadığı”⁶⁵ cevabını vermekte ve görevden ayrılmayı reddetmektedir. Gerçi burada onun teklifler üzere görevden kendiliğinden ayrılması, kendi hatasını kabullenmesi anlamına gelecekti. Ancak ortada aşikar bir muhalefet mevcuttu. Hz. Osman ise ölünceye kadar halife kalması anlayışına sahipti. Gerçi Hz. Osman görevden ilk teklifleri dinleyip ayrılırdı sonuç farklı olur muydu? Onu tahmin etmek de o günün şartları bütünüyle göz önüne alınca oldukça zor görünmektedir.

Bununla birlikte Maverdi belirsiz de olsa kötü halifeye karşı halkın meşru muhalefet ve hatta ayaklanma hakkının olduğunu zımnen ifade etmektedir. İlk devir İslâm tarihinin oldukça kanlı sayfalarını oluşturan Hz. Osman ve Hz. Ali dönemlerinde kendileri için olumlu anlamda bu ismi kullanan Haricilerin, *huruc’a, Allah (c.c.) rızası için zalim idareciye başkaldırma* anlamını yüklemiş olmaları önemlidir. İlk halifelerden çoğunun birer suikastla görevlerine son verilmiş olması da düşündürücüdür. Baştan itibaren, hilafetin nasıl el değiştireceği konusunda Müslümanları tatmin edici her hangi bir çözümün de geliştirilemediği anlaşılmaktadır. Bunun için neredeyse imamların ölmesi ya da öldürülmesi beklenir hale gelmiştir. İslam Tarihindeki bu manzarayı bir yana bırakacak olursak, Kur’an’daki şu ayet meşru muhalefete işaret etmektedir:

Bir toplum kendini değiştirmedikçe, Allah (c.c.) onların durumunu değiştirmez⁶⁶

⁶⁵ Hz. Osman kendisinin Allah (c.c.) tarafından tayin olunmuş bir yönetici olduğunu düşünmekteydi. Bu yüzden isyancıların kuşatması esnasında hilafeti bırakması teklif edildiğinde o, Allah (c.c.)’ın kendisine giydirdiği hilafet giysisini kendisinin çıkarmaya yetkisinin olmadığını belirtmektedir. Bkz. İbn Hibban, *Kitabu’s-Sikât*, 2/260; Belazuri, *Ensab*, 5/90; İrfan Aycan, *Saltanata Giden Yolda Muaviye Bin Ebi Süfyan*, Ankara, 1990, 118.

⁶⁶ Ra’d 13/11.

Toplum, kendilerine reva görülen idareyi, siyasetçiyi beğenmiyorsa, içinde bulunduğu gidişattan memnun değilse, kendi gidişatını değiştirmek durumundadır. Zira sosyal ve siyasal hataların cezasını topyekün toplum bireyleri çekmektedir. Yine Kur'an bu durumu ifade etmektedir; "*Aranızda yalnız zalimlere erişmekle kalmayan fitnedен, karışıklıktan sakının*"⁶⁷ Kur'an'a göre insanlar siyaseti hakka göre ve hakkaniyetle dosdoğru yapmak zorundadır. Aksi takdirde, Allah (c.c.)'ın bir sünneti olarak topyekün herkese gelecek olan sosyal felaketler kaçınılmazdır. Daha ilk devirlerde, toplumsal iradeyi devre dışı bırakan ve yapıları da bir inanç esası halinde sunan Şia tarzında anlayışlar gelişmiştir.

İmamın lüzumu konusunda diğer fırkalarla hemfikir olan Şia, daha da ileri giderek bunun dini bir vecibe ve bir inanç esası, akide oluşunu iddia eder. Ki onlara göre masum imam, hem dini, hem de siyasi otoritedir.⁶⁸ □

⁶⁷ Enfal 8/25.

⁶⁸ İbn Haldun, imamet meselesinin Ehl-i Sünne tarafından eserlerinde incelenmeye başlanmasının Şianın tesiriyle olduğunu, Şianın imameti akide konusu yaptığı için ehl-i sünnetin eserlerinde bu konuya temas ettiğini belirtir. Zira ehl-i sünnete göre bu konu içtimai bir meseledir, bir inanç konusu değildir. İbn Haldun, Mukaddime, çev.S.Uludağ, İstanbul, 1983, 166.